

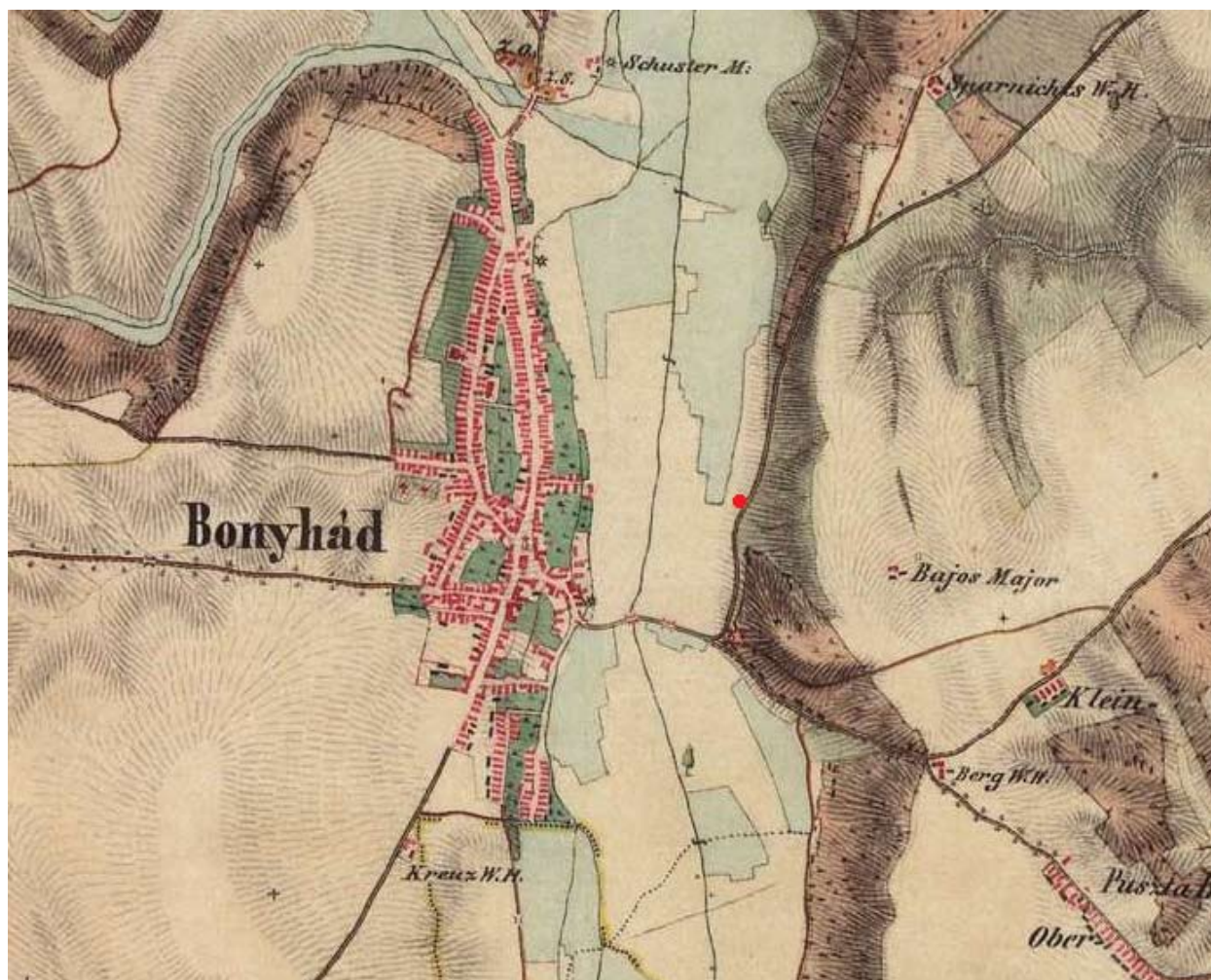
***Szabó Géza – Békefi Mónika – Buzás Gergely
– Csányi Viktor – Hajdu Tamás – Király Edit –
Kustár Ágnes – Szőke Balázs***

A völgyeségi „Pompei” előzetes kutatása

Középkori templom feltárása Bonyhádön

2015

Bonyhád és környéke az Első Katonai Felmérésen (a lelőhelyet piros pont jelöli)

Egy korábbi nagyberuházáshoz kapcsolódóan 2007-ben sikerült tisztázni a középkori Bonyhád helyét.¹ Akkor az ásatási eredmények azt mutatták, hogy a löszplátón fekvő mostani város elődje a 6. számú főút mentén volt. A régészeti megfigyelések és a leletanyag, a lelőhely topográfiai elhelyezkedése, a korabeli gazdaságföldrajzi tényezők együttesen arra mutattak, hogy az akkor feltárt településrészlet a középkori forrásokban Bonyhaként említett településsel azonosítható. Ez ellentétben állt azzal a korábbi feltételezéssel, mely szerint a mai város középkori elődje a középkori közlekedési úttól

és a korabeli élet nélkülözhetetlen színterétől, a vízparttól is meglehetősen távol, a Völgység patak nyugati oldalán, a mai városközpont környékén terült el. A XIII. század második fele és a XVI. század első harmada közötti időszakban a település régészeti leletekkel és építményrészletekkel igazolhatóan a Völgység patak keleti oldalán, a középkori út mellett terült el. Ennek még az sem mond ellent, ha a későbbiekben a Völgység-patak nyugati oldalán vagy akár Szecskában a mai, egyre bővülő város területén kisebb Árpád-kori lelőhelyek kerülnének elő, mivel azok a többi környékbéli, 10-13. századi településsel együtt a késő középkori, a fő közlekedési útvonal mellett elhelyezkedő Bonyha településkoncentráció előtti előzményeinek tekinthetők. A középkor békésebb évszázadaiban az úthálózat – hasonlóan a napjainkban újra lezajló folyamatokhoz – komoly településszervező erő volt, amely a közösségeknek olyan

¹ Bővebben: CSÁNYI-SZABÓ 2012, 129–203. https://www.academia.edu/1438082/2012_Bestimmung_der_mittelalterlichen_Bonnhard_nach_den_neuesten_arch%C3%A4ologischen_Freilegungen_A_k%C3%B6z%C3%A9pkori_Bonyh%C3%A1d_hely%C3%A9nek_meghat%C3%A1roz%C3%A1sa_az_%C3%BAjabb_r%C3%A9g%C3%A9szeti_felt%C3%A1r%C3%A1sok_alapj%C3%A1n

A középkori út átvágása, jól látható a kényszertömörödött szerkezet

előnyöket biztosított, mint Bonyha esetében a jelentős hetipiac. Ez is nehezen lett volna elképzelhető a település megfelelő elhelyezkedése és közlekedési adottságai nélkül. Mindezek alapján elmondható, hogy Bonyha egykori virágzása és pusztulása ugyanannak a közlekedés-földrajzi tényezőnek köszönhető. A középkorban is használt, Pécs felől a mai 6. számú út vonalát Bonyhád térségében kisebb eltérésekkel követő római kori Sopianae–aquincumi úthoz való közelsége békeidőben prosperáló településsé tette, azonban a balkáni hadszíntér Magyarországra történő áthelyeződésével éppen e fenti előnyből következő védtelensége okozta a pusztulását is.

A XV. századi források és a XVI. századi defterek „két különböző” Bonyhádról tudósítanak. A 2007-ben épített áruház parkolójában feltárt települést a XIII. századi településkonzentrációs folyamatok hívták életre és a régészeti leletanyag alapján legkésőbb az 1541-42-es török hadjáratok valamelyikében pusztulhatott el. Ezt követően az élet nem a hadi felvonulási út mellett folytatódott. A település nem a régi helyére, a római kori úthálózat nyomvonalát követő fő

közlekedési út mellé, a dombok lábához települt vissza, hanem a pusztítást hozó hadiúttól távolabb, védettebb helyen, a Völgység-patak széles, mocsaras völgyének nyugati oldalán lévő lankás területen szerveződött újra. A XIV-XVII. században az írott források egyértelműen alátámasztják, hogy Bonyhád mint közösség átélte a megpróbáltatásokat, nevének folyamatos említése mellett nem sorolják a puszták közé. A régészeti adatok alapján azonban Bonyhád a XVI. század első feléig a Völgység patak keleti oldalán, a főút mellett, a törökkorban a Völgység pataktól nyugatra, a korábbi településtől 1-2 km-re helyezkedett el. A helyváltoztatásra az írott forrásokban csak közvetett, korábban megmagyarázhatatlannak tűnő adatok utalnak. A források 1401-ben, 1408-ban, 1412-ben, 1413-ban és 1468-ban, Bonyhád pénteki napon tartott hetipiacáról tudósítanak. A törökkor első évtizedeiben azonban már hétfői hetipiacról olvashatunk (1558).² A pénteki vásárnap hétfőre történő áthelyeződésének egyik oka lehetett a település más helyre történt áttelepülése. Az új

² K. NÉMETH 2006, 44.

A kút feltárása, az alján talált korsóval

települést feltehetően a környék mocsaraiban és erdőiben meghúzódó, a hadi eseményeket közösségként is túlélő lakosság alapította újra, megtartva a település régi nevét és kiváltságait. Az 1546. évi defterben említett pap alapján arra következtethetünk, hogy a török hadjáratokat és a korábbi pusztulást követően a megújuló település gyorsan átvette régi regionális szerepét.

Kétségtelen, hogy a város annak köszönheti mai létezését, hogy alkalmazkodni tudott a megváltozó politikai, gazdasági körülményekhez – miként teszi azt ma is, amikor lassan újra birtokba veszi a mai központtal átellenben, a Völgység-patak másik oldalán futó főút mellett a mintegy fél évezreddel korábban elhagyott, a forrásokban Bonyhaként szereplő XIII-XVI. századi település területét.

A város és a környék legjelentősebb vízfolyása a Völgység-patak, a Duna jobb parti vízrendszeréhez tartozik.³ A népies nevén Határároknak nevezett patak a XVIII. századi szabályozás előtt mocsarak, bozótosok között sza-

badon kanyargott a völgyben, néhol még medre sem volt, és eredetileg tölgy-köris-szil ligeterdők öveztek. A Határárok széles, vizenyős lapályát keletről övező dombok aljában hosszan elnyúló településen haladt át a középkorban Pécs felé vezető út. Ez a földrajzi környezet mellett alapjaiban meghatározta a forrásokban többnyire Bonyha néven említett település szerkezetét és történetét. A terepbejárások során látszott, hogy a mai áruházi parkoló területére eső megkutatott területnél a középkori település jóval nagyobb volt. Minden irányban továbbterjed, keleti és déli részeit már korábban beépítették, az útépítésekkel megsemmisítették, azonban északi felén még ma is hatalmas szántók találhatók. Ott kb. 500 m hosszan lehetett római kori és középkori edénytöredékeket találni a szántásban. A terepbejárás adatok, a topográfiai megfigyelések, a különböző térképek ábrázolásai egységesen arra mutattak, hogy a római kortól kis nyomvonal eltérésekkel a mai napig mindig itt, a Bonyhádi medence keleti szélén, a dombok lábánál haladt a Pécs felé vezető főút. A változó, általában 1–200 m széles lelőhely észak-dél irányban pontosan ezen a vonalon

³ ÁDÁM 1981, 119.

A malomtó beömlőcsatornájának metszete

A tó medrében húzott kutatóárok metszete a mélybevágással elvágott Árpád-kori telepmaradványokkal és tó iszapos feltöltődési rétegeivel.

Beomlott boltozat feltárása a templom szentélyében

húzódik körülbelül 800 m hosszan, az egykori mocsár széle és a dombok lába közötti részen, követve a mai 6. számú főút nyomvonalát.⁴

A Bonyhádot az országos főúttal összekötő 18. századi eredetű híd tehermentesítését szolgáló új út építéséhez kapcsolódóan 2015. július 20 – augusztus 15. között a nyomvonalban megelőző régészeti feltárást folytattunk. Csak a feltárásnak köszönhetően derült ki, hogy az utat egy malomtó ingoványos feltöltésű medrére tervezték, így sikerült még időben áttervezni és megerősíteni az út alapozását. A teljesen szokatlan jelenség bennünket is meglepett. A beruházó nyomatékos kérésére csak a leletmentes sárga altalajig humuszoltuk le a területet. Ez a sárga réteg azonban nem volt teljesen egységes, nem a megszokott csöves szerkezetű lösz volt, s finom agyagbemosódásokat is megfigyeltünk benne. Ezért különösen figyeltük a nyesett felületek száradását. Mint arra számítottunk is, a száradás során az eltérő talajösszetételre utaló foltok rajzolódtak ki a felszínen. Ezek az árnyalatnyi elszíneződések azonban szokatlanul nagyok és teljesen szabálytalan alakúak voltak. Néhányba beleásva azt tapasztaltuk, hogy

a területet 20-150 cm vastag sárga, a hegyről lemosott lösziszap fedi, ami alatt a régészeti leleteket tartalmazó vastag feltöltődés van. Ezért a nyomvonal szélén a lejtőre merőleges kutatóárkot húztunk addig, amíg közvetlenül az eredeti altalajon jelent már meg a szántott réteg is. Itt, az egykori mocsár szélén egy Árpád-kori település nyomait is megfigyeltük. A jelenségek három, térben is jól elkülönülő módon jelentkeztek. A vízhez legközelebb lévő lemélyedő objektumok tetejét már a szántás bolygatta. A telep kicsit magasabban fekvő részét két, az elvégzett talajvizsgálatok alapján különböző minőségű és tömörségű sárga talajréteg fedte. A nyugati oldalon lévő feltöltés tömörebb, agyagosabb talajának vonalában halad annak a Szekszárdtól Ófaluig a felszínen is jól megfigyelhető, nyílegyenes szakaszokból álló útnak a nyomvonala, amely a római korban Sopianae felé vezetett. Ennek keleti oldalán pedig egy lazább, magasabb lösztartalmú, a környezetéből még ma is jól érezhetően kicsit kiemelkedő feltöltés volt. Ezek belső, hegyfelőli oldalán az Árpád-kori, gyakran égett, paticsos, faszenes betöltésű gödrök tetejét mintha egy közel vízszintes vonal mentén levágták volna, a hegy

4 CSÁNYI-SZABÓ 2012, 129.

Kapukeret és ablakmértű a templomhajóban

felé közeledve egyre kevesebb maradt meg belőlük, egy idő után pedig teljesen kikoptak. A tetejüket viszont egyre vastagabb, csak a sárga feltöltés vonaláig futó iszapos, középkori leletekkel kevert zöldessárga felül pedig szürkésfekete réteg fedte, amelyet a domb felé emelkedő vastagságú, finoman rétegzett sárga lösziszap zárt le. A jelenségek összességében arra utaltak, hogy egy, a domboldalba vágott malomtó lehetett itt, amelyet az elpusztult Árpád-kori településre építettek valamikor a 14-15. században. A török korig használt mesterséges tavat a nyugati oldalon lezáró gátat pedig a római kori úttöltés maradványainak támasztották. A malomtó kiterjedésének meghatározására geofizikai vizsgálatokat is végeztünk, északkeleti sarkában, az épülő út Bartók Béla utcai kanyarulatában pedig megtaláltuk a beömlőcsatorna nyomait is. A szokatlan elhelyezésű malomtó megépítésére a közeli, de lassú folyású mocsaras terület miatt a hegyről lefolyó csapadék és/vagy mára kiszáradt forrás vizének összegyűjtésével került sor. Így a szintkülönbségeket kihasználva, a puffertóban összegyűjtött vizet a zsilipen alázdítva a malomkerék meghajtására elegendő energiát tudtak biztosítani.

Sír a déli mellékoltár mellett

A templom feltárásán előkerült pénzek

A megelőző feltárás során a középkori településrészt az épülő út Bartók Béla utcai ágában, a mesterséges tó beömlőcsatornájától északra tudtuk megfigyelni. Az itt feltárt házakból, gödrökből és a három kútból gazdag, többnyire a 15-16. századra keltezhető leletanyag került elő. A megfigyelt középkori településrész északi végében, az építkezés szélén, a középkori útnak a domblábra felkanyarodó, kényszertömörödött agyagos nyomvonala is jól kirajzolódott.

A kivitelezés ütemezése és technológiája miatt csak a most épülő utak nyomvonala alatti részen volt lehetőségünk a megelőző régészeti feltárás elvégzésére. A forgalom alatt lévő 6. számú főúthoz csatlakozó csomóponti résznél a kivitelezéssel párhuzamos régészeti szakfelügyeletre volt mód. Az ennek keretében végzett szemle során 2015. október 1-én, csütörtökön a főút frissen humuszolt árkában néhány, a sárga löszös talajban jelentkező mészhabarcos téglára figyeltünk fel. A környezetüket megkutatva kiderült, hogy a sárga fedőréteg alatt jelentős mennyiségű omladék van. Délutánra már az is látható volt, hogy két, egymástól 6,85 méterre lévő K-Ny irányban párhuzamosan futó kőfalak vannak alattunk, amelynek külső oldalán támpillérek vannak. A folyamatos kivitelezés miatt a hatóság értesítése után azonnal nekiláttunk az előzetes kutatást célzó, a gótikus templom fa-

lainak kiterjedését, alaprajzát tisztázó előzetes feltárásnak és az alapadatokat rögzítő dokumentálásnak. Folyamatos munkával, rendkívül széleskörű civil és szakmai összefogással a beruházó és az építési hatóság által megszabott október 7-i határidő estjére sikerült a templom felmenő lábazati falait körben kibontanunk és az alaprajzot, a fontosabb építéstörténeti kérdéseket tisztáznunk, az alapvető felméréseket elvégeznünk.

A rövid határidő miatt az építmény közvetlen környezetben a közel másfél méter vastag, a hegyről rámosott lösziszap réteg eltávolítása után teljes felületen, párhuzamosan bontottuk a templomot körbevevő és a hajóban lévő omladékot. Jól látható volt, hogy itt is a malomtónál már megfigyelt, a törökkortól a település maradványait lezáró vastag iszaptakarás fedte az egész rommezőt, amely egyben megvédte a későbbi bolygatásoktól is. Így a törökkori pusztulás állapotában, szinte páratlan módon érintetlen, zárt egységben őrződött meg ez a jelentős információs bázis. A régészeti jelenségek arra utalnak, hogy a Völgységet a források szerint 1542-től dúló törökök felégették a templomot, majd pár évig vissza-vissza térve tanyáztak is a falai között. Azonban hamarosan beszakították a boltozatot, az álló, könnyebben elbontható téglafalakat pedig a kő lábazatig elhordták. A

A templomból előkerült harangtöredékek

Völgységben szokásos, nyári zivatarok után a hegyről lezúduló lösziszap pedig az évszázadok alatt egyre vastagabban takarta el, így megmenekült a későbbi bolygatásoktól.

A feltárás során a hajó területe a lábazat magasságáig volt a lezuhant boltozat maradványával. A téglás omladék alatt sorra kerültek elő a puha mészkőből faragott, a hálóboltozathoz tartozó bordák, csomóponti elemek, zárókövek. A padló a hajó északi felében az előzetes vizsgálatok szerint mészhabarccsal kevert örölt téglaporból készített, fehérre meszelt terazzo padló volt. Ezen 3-4 cm vastag összefüggő rétegben a lezuhant fa karzat megszenesedett pallóinak a maradványai is látszottak. Több, a lezuhant, darabokra tört, magas óntartalmú haranghoz tartozó töredék is előkerült itt.

A déli fal közepén lévő bejárat vonalától a főút alatt lévő sokszög záródású szentély vonaláig a terazzo padlónak már csak a sítbe kevert nyomait lehetett megfigyelni. A szentély előtti részen a padló több rétegben égett, letaposott, állatcsontokat is tartalmazó agyagos rétegekből állt. Egy tüzelőhely vastagon átégett foltját és félkörívben elhelyezkedő cölöpök nyomát is megfigyeltük itt.

A déli és az északi falnál is a padló fölé emelkedő, téglából rakott építmény nyomai lát-

szottak. A bontás és dokumentálás során kiderült, hogy ott a diadalív mintegy fél méter széles kőalapozású, másfelesen rakott téglafalának a hajóba 196 cm-re benyúló maradványai, és a nyugati oldalához ragasztott két mellékoltárhoz tartozó kis alapozás van. A mellékoltárok között, a déli pillér előtt a lemélyedő habarcsos omladékot követve egy sír is előkerült. A legfrekvenciáltabb helyen fekvő, erős csontozatú, megtermett személy feltehetően a templom alapítója, vagy annak családtagja lehetett.

A munkák során az építmény és az omladék különböző szintjeiből az apróleletek között számos érem is előkerült, amelyek többsége Zsigmond és Ferdinánd korára keltezhető. A felirata alapján egyik biztosan datálható késői érmen az 1554-es évszám szerepel.

Szabó Géza PhD – Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd

Békefi Mónika – régésztechnikus, Wosinsky Mór Múzeum

Csányi Viktor – régész

Király Edit – régész Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely

A bonyhádi templom szentélyéből feltárt csontváz előzetes embertani vizsgálata

A bonyhádi templom szentélyéből feltárt csontváz viszonylag jó megtartású. Az előzetes embertani vizsgálat a nem- és életkor becslésére, a főbb morfológiai jellemzők- és a makroszkóposan megfigyelhető patológiás elváltozások megfigyelésére terjedt ki.

A csontváz kifejezetten robusztus, a csontok abszolút méretei nagyok. Mind a vázcsontok mind a koponya erősen férfias jellegű. A szeméremcsont ízületi felszínének (*symphysis pubica*) életkori változása és a fogazat kopása alapján az egyént 30-40 évesre (*adultus* korú) becsültük.

Figyelemre méltó, hogy a koponyán a koronavarrat valamivel korábban kezdett el záródni, mint ahogy azt a többi életkor jelző alapján várhatnánk.

Bár a vázcsontok robusztusak, a rajtuk eredő és –tapadó izmok a tapadási felszínnek érdekessége alapján nem lehettek túl erősek.

A csontok és ízületek túlnyomóan épek, egészségesek. A jobb térdízületben degeneratív ízületi gyulladás (*arthrosis deformans*) nyomát figyeltük meg, amely következtében kis perem képződött a térdkalácson (1. kép). A háti és ágyéki szakaszokon, több csigolyán is enyhe csőrképződés és deformitás (*spondylosis deformans*) látható. Mindkét megfigyelt elvál-

Ízületi gyulladás okozta peremképződés a térdkalácson

Két hátszigolyó jelentős gyulladás kíséretében összezsontosodott

tozás létrejöttében szerepet játszhat a fizikai megterhelés, ugyanakkor a kor előrehaladtával ezek megjelenése nagy fizikai megterhelés nélkül, az ízületek elhasználódása miatt is bekövetkezhetett. Súlyosabb elváltozást figyeltünk meg két hátszigolyán, amelyek egyelőre ismeretlen okból, jelentős gyulladás következtében összezsontosodtak (*ankylosis*) (2. kép). Az összezsontosodás valószínűleg nem degeneratív folyamatnak köszönhető, hanem inkább a gerinc háti szakaszát ért korábbi traumának, vagy egy fertőző megbetegedésnek, amelyet az egyén évekkal túlélt. A végleges diagnózis felállításához további vizsgálat (Röntgen, CT, esetleg paleomikrobiológiai elemzés) szükséges.

Összegezve az előzetes embertani vizsgálat eredményeit, a templom szentélyébe egy 30-40 éves, nagytermetű, vastag csontozatú, ám nem feltűnően fejlett izomzatú férfit temettek. A csontok és a fogazat egészségi állapota arra utal, hogy az egyén jó táplálkozási és higiéniai körülmények között élt. A mérsékelten fejlett izomzat, és a csontok és ízületek állapota alapján valószínű, hogy a férfi életvitelére nem volt jellemző a nagyon megerőltető fizikai munka, vagy hosszas gyaloglás. A halál oka a csontok makroszkópos vizsgálata alapján nem eldönthető.

Kustár Ágnes, PhD – Magyar Természettudományi Múzeum, Embertani Tár

Hajdu Tamás, PhD – Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Biológiai Intézet, Embertani Tanszék és Magyar Természettudományi Múzeum, Embertani Tár

A Bonyhádon feltárt középkori templom építészettörténeti elemzése

A Bonyhádon feltárt középkori templom egyhajós teremtemplom volt, a hatszög felével záródó szentéllyel és két boltszakaszos hajóval. (A 3D felmérés linkje: <https://skfb.ly/HCSN>) A szentély és a hajó sarkain, valamint a hajó két boltszakasza között a falakat kívülről támpillérek támasztották. A támpillérek a templom oldalfalaival együtt épültek, azoktól nem válnak el. A nagyrész törtkőből falazott, de néhány téglát is tartalmazó lábazat felett 70 cm vastagságú, téglafalazatú felmenő falak emelkedtek, de ezekből csak egyetlen téglasor maradt meg, az is mindössze csak a hajó keleti boltszakaszának északi falán és a szentélypoligon déli falán. A templom bejárata a déli oldalon, közvetlenül a hajó középső támpillérenek nyugati oldalán nyílt. A kapunyílás túloldalán, a boltszakasz középtengelyében egy másik, hasonló támpillér is előkerült, ennek azonban nem volt párja a szemben lévő, északi hajófalán. A hajó keleti

boltszakaszának közepe táján két mellékoltár lépcsőjének és menzájának az alsó téglasorai kerültek felszínre. Mindkét oltár mögött 45 cm vastag, a menzával együtt épült fal alsó téglasorait fedezték fel. E falak kőalapozáson nyugszanak, de nincsenek bekötve a templom oldalfalaiba. Értelmezésük egyelőre problematikus: felvethető volna, hogy egy diadalívet tartottak, de mivel elhelyezésük nincs összefüggésben a templom támpillér-rendszerével – ezáltal boltozatával sem – így vagy egy korábbi, vagy egy későbbi periódusban keletkezettek volna mint a templom jelenleg ismert oldalfalai. Szintén ellentmond a diadalív értelmezésnek, hogy a két fal nem pontosan egyvonalban helyezkedik el. A másik, sokkal valószínűbb lehetőség, hogy a falazatok az oltárokhoz tartoztak: a menza mögött álló, a retábulumot tartó falazatok lehetnek. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy a déli fal, és vele együtt a mellékoltár kissé keletebbre van a boltszakasznak éppen a középtengelyében álló északitól. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a déli falon ablak volt (ezt egy itt előkerült ablak-

A feltárt templom falmaradványai

A templom photo 3D technikával készült felmérése (<https://skfb.ly/HCSN>) (Pazirik Informatikai Kft.)

könyöklő is bizonyítja) ezért az oltárt annyival hátrébb tolták a középtengelyből, hogy a menza mögött álló szárnyasoltár ne nyúljon bele az ablaknyílásba, hanem pontosan mögé kerüljön. Mivel az északi falon nyilván nem nyitottak ablakot, ott az oltárt nyugodtan el lehetett helyezni a boltszakasz középtengelyében. Ebben az esetben biztosak lehetünk benne, hogy a mellékoltárok mögött viszonylag nagy méretű szárnyasoltárok álltak. A kérdést azonban megnyugtatóan csak további ásatással lehetne tisztázni.

A feltárt épület különlegességét a figyelemreméltóan gazdag kőfaragvány-leletanyaga adja. Ezek nagyobb része durvamészkből faragott háromujjas boltozati borda, illetve borda csomópont és zárókő, de előkerült egy kapukeret-töredék, ablakmű-elemek és egy ablakkönyöklő is. Az ablakkönyöklő (A 3D felmérés linkje: <https://skfb.ly/HEQI>) háromosztatú, 3 x

Ablakkönyöklő töredéke (<https://skfb.ly/HEQI>) (Pazirik Informatikai Kft.)

Ablakmérmű töredéke (<https://skfb.ly/HEQt>)

30 cm-es nyílásszélességű ablakból származik. A könyöklő két darabra törve került elő a pusztulási rétegből a hajó keleti boltszakaszának déli fala mellett, a belső oldalon. Profilját kívül és belül egyaránt 50 fokos meredekségű rézsű képezi, tetején a külső oldalon feltűnően keskeny, mindössze 1 x 1 cm-es üvegfalccal. Az lépcsős tagolású osztósudár- és mérműprofilokból több darab is fennmaradt. A legjelentősebb egy nagyobb mérmű-elem (A 3D felmérés linkje: <https://skfb.ly/HEQt>), amely a hajó középső támpilléreinek vonalában, az épület középtengelyétől kissé délre került elő. A faragvány hátának kidolgozása – durván, fejszével megmunkált, ék alakú felület – arra vall, hogy a keret falazott volt. A faragvány két egymásba fonódó halhólyag-motívum részletét tartalmazza. A mérmű mellett egy kapukeret ívindítás töredéke is előkerült (A 3D felmérés linkje: <https://skfb.ly/HEQN>). Az íves rész gazdagon tagolt profilja töredékes, de belső tagozatai fennmaradtak: lemez, homorlat, lemez, pálca, homorlat, kétszer hornyol tagozat, homorlat, lemez.... Megfigyelhető, hogy a profil rézsűs felületre futott le, ami úgy rekonstruálható, hogy a kapu szárköve az

ívezetnél egyszerűbben volt tagolva, az ívezet profilját befoglaló poligonális profillal látták csak el. A kerettöredék lelőhelye – a templom kapuja mögött – egyértelművé teszi, hogy a

Kapukeret töredék (<https://skfb.ly/HEQN>)
(Pazirik Informatikai Kft.)

A szentély záróköve (<https://skfb.ly/HEQB>)

kapukeretből származik. A kapukeretnek a 220 cm széles küszöbköve in situ került elő. Keleti oldalán megmaradt a kapubéllet alapja is. Ezek alapján egy igen széles, nagyméretű, íves záródékú kapu rekonstruálható. A kaput szegélyező két támpillér – különösen a boltozat megtámasztásában semmilyen szerepet nem játszó nyugati – arra utalhat, hogy a kapu felett a támpillérek-

nek támasztott kis előtető emelkedhetett. Esetleg ennek boltozatából is származhat az a néhány – egyébként a belső boltozatokéval egyező profilú – bordatöredék, amely a kapun kívül került elő.

A boltozat háromujjas bordái és csomópontjai közül a legépebb darab a szentélypoligon záróköve (A 3D felmérés linkje: <https://skfb.ly/HEQB>), amely eredeti helyéről lezuhanva és

Boltozati csomópont (<https://skfb.ly/HEPI>)

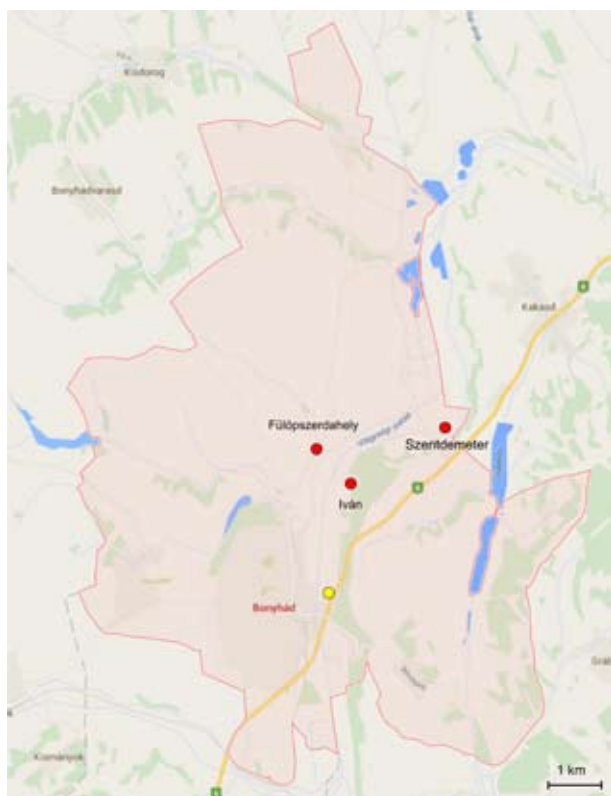
Boltozati csomópont töredéke (<https://skfb.ly/HEPU>) (Pazirik Informatikai Kft.)

megfordulva, bordákkal és a boltsüvegek téglával együtt a poligon vállvonalában, a templom középtengelyében került felszínre. A zárókövön nyolc bordabefutás figyelhető meg, melyek közül két borda még a záróköv előtt találkozott, majd egymáson áthatva futott be a zárókövbe. A másik fontos faragványt, egy tört vonalú, alaprajzi vetületében íves bordaindításokat is tartalmazó X csomópontot (A 3D felmérés linkje: <https://skfb.ly/HEPI>) erősen megéve, a templom nyugati végén, szintén a középtengelyben tártak fel. Ez esetben azonban valószínűbb, hogy másodlagos helyzetben volt. A pusztulási rétegből még számos borda és csomópont-töredék került elő, amelyből csak egy erősen sérült X csomópont (A 3D felmérés linkje: <https://skfb.ly/HEPU>) szögei voltak mérhetőek.

A templom alaprajzi rendszere és különösen a faragványok stiláris jellemzői az épületet a XVI. század elejére kelteznek. Az olyan általánosabb jellegű formák mellett, mint a halhólyagos mérmű vagy a háromujjas bordaprofil, különös figyelmet érdemel a kapukeret, amelynek eltérő

profilálású szárköve és ívezete, valamint az ívezet profiljának kétszer hornyolt tagozata első sorban a korszak száz gótikájának jellegzetes vonásai, és Magyarországon a 16. század elején jelentkeznek. Szintén 16. századi jellegzetesség a boltozat egyenes alaprajzi vetületű bordáinak a záradék közelében térgörbe bordákkal való vegyítése.

Ha megkíséreljük az épület funkciójának meghatározását, fontos kihangsúlyoznunk, azt a tényt, hogy a templomhoz nem csatlakozott sekrestye, márpedig az 1500 körül már kötelező eleme volt a plébániatemplomoknak. Szintén elgondolkodtató, hogy nem kerültek elő nyomai a templom körüli temetőnek, ám bár lehetséges, hogy ez csak a leletmentés időben és térben kényszerűen szűkre szabott lehetőségeinek tudható be. Viszont a templom nyugati részétől egy-két méterre délre egy, egy sornyi vastag kidőlt téglafal került felszínre, ami valamilyen, közvetlenül a templom mellett álló, talán téglával kitöltött fachtwerk szerkezetű épület léte utal. A jövőben mindenképpen indokolt lenne

A Morgiaiak Bonyhád környéki birtokai. A lelőhelyet sárga kör jelöli.

e feltételezhető épület feltárása. Összességében ezek a sajátosságok, egybevetve az épület feltűnően magas színvonalú faragottkő szerkezeteivel, felvetik azt a lehetőséget, hogy a feltárt templom nem egy egyszerű falusi plébánia-templom, hanem egy nemesi udvarházhoz kapcsolódó kápolna lehetett. Ebbe a képbe beleillik a templom legelőkelőbb helyén, a főoltár előtt, a középtengelytől kissé délre eltemetett halott, aki minden bizonnyal az épület kegyura és építetője lehetett. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a templom plébánia, vagy kápolna mivolta pusztán egyházi kérdés, alapvetően nem befolyásolta a templom mindennapi használatát: egy falusi templomot minden esetben, legyen akár plébánia jogú vagy kápolna, a kegyúr építettett és használt akár temetkezőhelyként is, mindamelllett a település lakói minkét esetben használhatták istentiszteletre. Egy kápolna legfeljebb akkor lehetett kizárólag magánhasználatban, ha a településnek volt külön plébánia-temploma is. Bonyhádon pedig úgy tűnik nem ez volt a helyzet, ugyanis középkori

plébánia-templomra nincsenek adataink a településről.¹

A későközépkorban Bonyhád egy nagyobb birtoktömb részeként a Morgiai család birtoka volt. A Morgiaiak egyik ága a Jagelló-korban emelkedett fel Tolna megye előkelő nemesi familiái közé, minden bizonnyal Gergellaki Buzlay Mózes főajtónálló és főudvarmesternek köszönhetően, akinek familiárisai voltak. Javaikra 1507-ben Morgiai Miklós és testvérei Mihály, Bendek és András II. Ulászló királytól új adományt nyertek. Az adománylevél az iváni apátság patronátusi jogára, Morgára, Hantra, Kakucsra mint birtokokra, Bonyhán, Fülöpszerdahelyen és Szentdemeteren pedig részirtokokra vonatkozott.² Az oklevélben szereplő Iván, Bonyhád, Fülöpszerdahely és Szentdemeter egy tömbben, a mai Bonyhád területén, a Völgységi patak mentén helyezkedtek el, pontos lokalizálásukra történtek már kísérletek, de régészeti azonosításuk korábban még nem történt meg.³ Az adományt elnyerő Morgiai

1 Bonyhádon a középkorban templomot vagy plébániát nem említenek, de az 1546-os és az 1552-es török defter említ egy-egy papot. (K. NÉMETH 2015 46.)

K. Németh András hívta fel a figyelmet – amelyet ezúton is szeretnék megköszönni neki – a pécsi egyházmegye plébániáinak 1733-as összeírásában szereplő, Bonyhádra vonatkozó adatra, amely egy Bonyhádtól negyed órányira keletre, akkor még egyharmad részben álló templomról szól. Ez nagy valószínűséggel a most megtalált, Bonyhád központjától az úton mérve 1 km-re keletre található templomra vonatkozhat: *Rudera vel indicia ecclesie antiquitus habitae nulla visuntur ibidem, sed in praediis eidem advicinantibus, et quidem ex parte orientali rudera visuntur ad distantiam 1/4 horam in tertialitate ipsius ecclesiae olim habitae,...*

GÖZSY 2012 167.

2 HEGEDŰS 1997 116-117.

3 Fülöpszerdahely romos templomát egy 1743-as térkép ábrázolja lelőhelyünkől mintegy 3 km-re északra, a patak nyugati partján. Szentdemeter egy oklevél szerint 1497-ben Szerdahely szomszédságában, attól feltehetően északkeletre feküdt, templomát a pápai tizedjegyzékben, plébánosát 1500-ban említik. Iván Szerdahelytől keletre helyezkedett el. Az iváni apátság helyét először Knábel Vilmos, legutóbb pedig K. Németh András és Ódor János Gábor azonosította, lelőhelyünkől északkeletre mintegy 2 km-re, az Óhegyen. Ivánban a monostoron kívül a 14. századi pápai tizedjegyzékek egy plébánia-templomot és egy kápolnát is említenek. Ezeket az Óhegytől nyugatra, a Völgységi patak nyugati partján, Knábel Vilmos által megfigyelt templommaradvánnyal azonosítja K. Németh András. (K. NÉMETH 2015 43-46.)

A simontornyai vár kápolnaboltozatának rekonstrukciója (Horler Miklós rekonstrukciója nyomán, Szőke Balázs - Pazirik Informatikai Kft.)

A szekszárdi apátsági templom későgótikus boltozatának rekonstrukciója (Buzás Gergely rekonstrukciója nyomán, Pazirik Informatikai Kft.)

Miklósról 1494-től ismerünk adatokat,⁴ de még 1525-ben is élt.⁵ Az 1505 szeptemberi rákosi országgyűlésen Tolna megye egyik követeként jelent meg.⁶ Nála nagyobb karriert futott be a valószínűleg fiatalabbik testvére Mihály, aki Gergellaki Buzlay Mózes tolnai ispánsága idején (1501-1519),⁷ 1501 és 1508 között tolnai alispánként szerepel a megyei oklevelekben.⁸ 1508-ban a király kíséretében Prágában is járt.⁹

4 HEGEDŰS 1997 117.

5 HEGEDŰS 1997 125.

6 SZAKÁLY 1998 51.

7 SZAKÁLY 1998 48-49.

8 SZAKÁLY 1998 189-194.

9 SZAKÁLY 1998 200.

Egy 1522-ből fennmaradt levél szerint ekkor Buzlay Mózes özvegyének simontornyai várnagya volt.¹⁰ Még 1525-ben is élt.¹¹ Az 1518-as tolnai országgyűlésen három Morgai is megjelent Tolna megye képviselői között, minden bizonnyal az 1507-es adománylevélben szereplő testvérek: Miklós, Mihály és Benedek.¹² A negyedik testvérről, Andrásról, 1507 után nem hallunk többet. Morgai Benedek, aki a három testvér közül a legfiatalabb lehetett, 1522-1524 között tolnai alispánként szerepel. Morgai Miklós – minden bizonnyal az 1507-es adományt

10 HEGEDŰS 1997 125.

11 SZAKÁLY 1998 211.

12 SZAKÁLY 1998 51.

szerző Miklós fia¹³ – nagybátyja után, 1525-ben viselte az alispáni tiszteletet.

A Morgai testvéreknek a megyei nemesség vezető rétegébe vezető karrierje idején, az ő birtokukon épül fel a 16. század elején a Bonyhádon most megtalált templom. Közülük az 1508-ban Prágát is megjárt, és az 1508-1509 körül későgótikus és reneszánsz stílusban újjáépült simontornyai várat várnagyként is irányító Morgai Mihály minden bizonnyal jól ismerte és igényelhetette is a kor későgótikus építészeti reprezentációját. Talán benne kereshetjük a templom építőjét, és talán az ő testét temették el a templom főoltára előtt.

A Bonyhádon feltárt kápolna arányaiban és méreteiben igen közel áll a Morgai Mihály irányítása alatt állt simontornyai vár, szintén hatszög felével záródó, háromujjas bordákkal képzett hálóboltozattal fedett későgótikus kápolnájához.¹⁴ Ám ezekben az években Bonyhád közvetlen közelében más jelentős későgótikus építkezések folytak, amelyek hatással lehettek a Morgaiak építkezésére: a legfontosabbak a szekszárdi és a bátai apátság Perényi Imre nádor által finanszírozott nagyléptékű felújítása az 1510-es évek elején.¹⁵ A szekszárdi monostortemplom ekkor épült boltozatai a bonyhádihoz hasonló háromujjas bordákkal készültek, a nádor által teljesen újjáépített bátai apátsági templom pedig ugyanannak a teremtemplom-típusnak a monumentális képviselője, amelynek jóval kisebb léptékű példája a bonyhádi templom. Ez a tagolatlan belső terű teremtemplomforma bár elsősorban a kápolnák sajátossága volt, de a 15. század második felében és 16. század elején több nagyméretű templom esetében is alkalmazták hazánkban. Báta mellett ezt a típust képviseli a Gergellaki Buzlay Bertalan által 1449 után újjáépített budafelhévízi prépostsági templom és a 16. század első negyedében készült nyírbátori plébániatemplom (a mai református templom) is. Tolna megyében több falusi plébániatemplomon is találkozunk ezzel a templomtípussal ebben az időszakban. A leg-

közelebbi analógia az Ócsény közelében feltárt ózsáki templom, amely szintén a hatszög felével záródó szentélyű egyhajós teremtemplom, a bonyhádihoz hasonló mellékoltár vagy diadalív alapozásokkal. Méretei azonban valamivel nagyobbak, van sekrestyéje, viszont hiányoznak a támpillérei, ami arra vall, hogy kivitele sokkal szerényebb lehetett: nyilvánvalóan nem boltozták.¹⁶ Mindenben az ózsákihoz hasonlíthatott Dalmand középkori temploma is.¹⁷ A bátai¹⁸ és az etei¹⁹ plébániatemplomok támpilléres, nyolcszög felével záruló szentélyeikkel, nagyobb méreteikkel a típus igényesebb, mezővárosi változatát képviselték, ám a támpillérek elrendezése alapján, ezeknek is csak a szentélyük lehetett boltozott. A bonyhádi templom kis méretei ellenére gazdag hálóboltozatával és jó minőségű faragottkő szerkezeteivel kiemelkedik a falusi, mezővárosi templomok sorából. E templomtípus egyik legmagasabb színvonalú, a simontornyai várkápolnával azonos színvonalú, de valószínűleg annál valamivel későbbi képviselője Tolna megyében.

*Buzás Gergely – Magyar Nemzeti Múzeum
Mátyás Király Múzeuma*

13 Miklós és Miklós nevű fia 1525-ben együtt kérvényezik II. Lajostól az 1507-es adománylevél megerősítését. (HEGEDŰS 1997 125.)

14 HORLER – TABAJDI 1987 16.

15 BUZÁS 2010 583-600.

16 K. NÉMETH 2015 128-130.

17 K. NÉMETH 2015 53-54.

18 K. NÉMETH 2015 38-39.

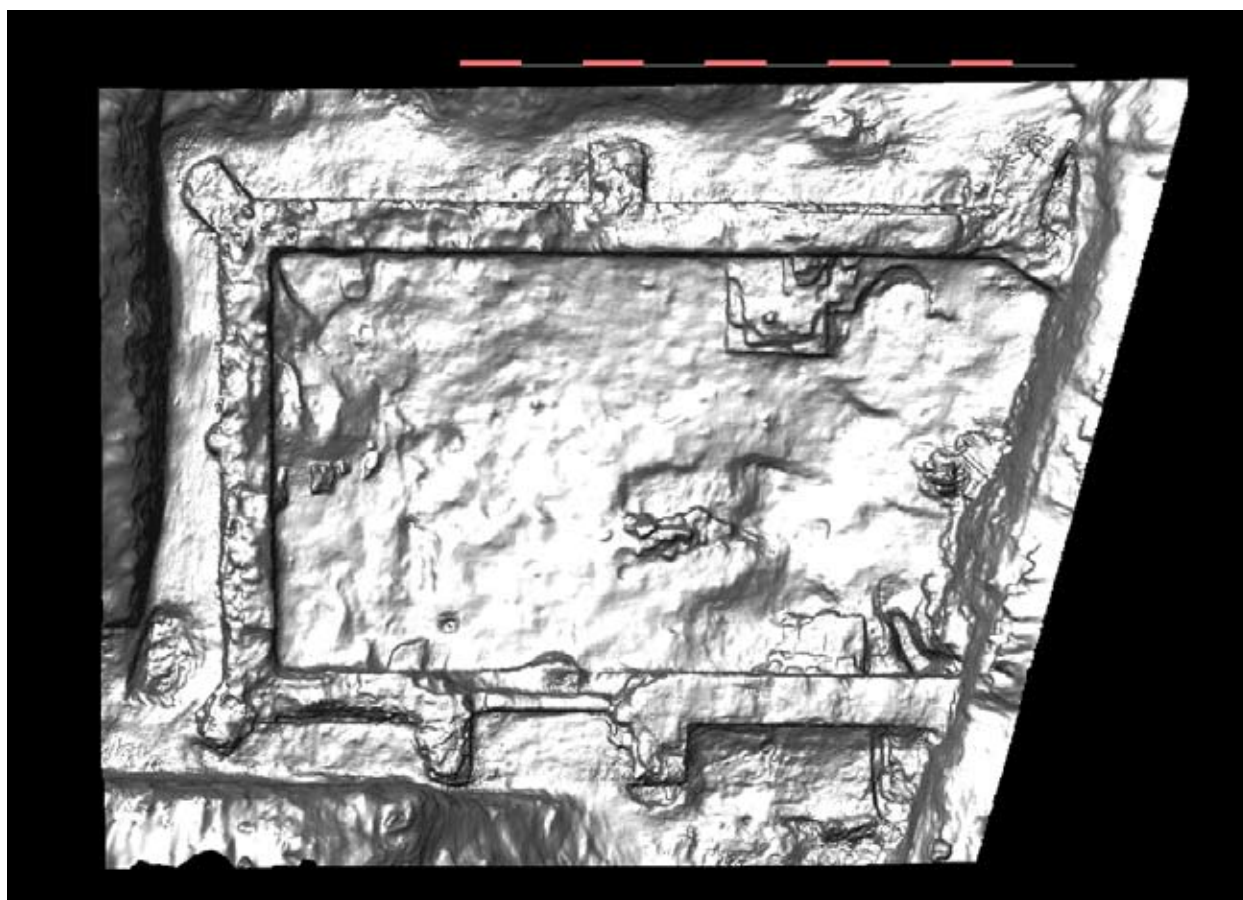
19 A templom 4. periódusa. Később az épületet háromhajóssá bővítették. (K. NÉMETH 2015 54-55.)

A Bonyhádon feltárt középkori kápolna egykori hálóboltozata

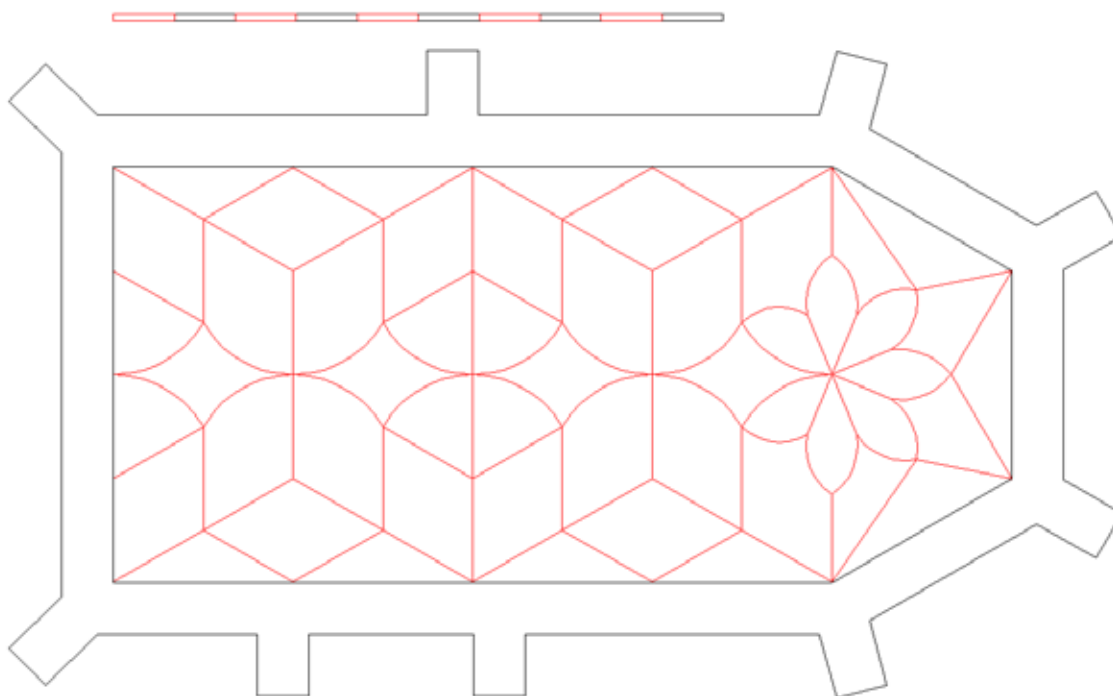
A templomrom területén nagyobb számú kőfaragvány került elő, melyek közül három darab boltozati bordacsomópont volt azonosítható, valamint egy jó állapotú, poligonba illeszkedő zárókő is előkerült. A zárókő a beépítéshez képest fordítva, de vélhetően a lezuhanás helyén feküdt, mellette a hozzá kapcsolódó boltozati bordák közül néhány, illetve a beszakadt boltsüveg téglából falazott egybefüggő darabjai feküdtek. A templom nyugati végében egy nagyobb méretű halomban egy felismerhető bordacsomópont, valamint egy erősen roncsolt, azonosítatlan formájú, de láthatóan csomópontozathoz tartozó kőtöredék került elő. A csomópontokat bontás előtt photo3D technika segítségével *in situ* is bemértük. A harmadik csomópont erősen töredékes szörványként került elő, ellenben ez a kő nem volt megégetve és számos jellegzetességet jól lehetett mérni rajta. A nyugati oldalon talált két csomópont erősen átégett állapotban volt. A lelőhely környezete alapján ezen a részen az

épület köelemeiből a pusztulást követően mérsékelt égettek. Ennek a mérsékeltnek a kevésbé átégett, fel nem használt részében maradhattak meg ezek a csomópontok.

A templomrom egészének teljes belső részét az egykori boltozat omladéka fedte. Nagyjából a boltozáshoz használt, a falakban használtknál vékonyabb téglából állt ez a réteg. A nagy mennyiségű téglával meglepően kevés boltozati borda illetve csomópont került elő. Ez is arra utal, hogy a kőből készült szerkezeti elemeket mérsékelt mértékben bányászták ki az omladék közül. A jelenségek alapján arra következtethetünk, hogy az épület teljes egészében boltozott volt. Az alaprajz kitűzése rendkívül precíz és következetes. Az alaprajz két, enyhén téglalap alakú mezőből és a hozzájuk kapcsolódó, a hat-szög három oldalával szerkesztett poligonális lezárásból áll. A nyugati oldalon 45 fokban álló támpillérek, a keleti oldalon a poligonális lezárásnak megfelelő helyzetű támpillérek erősítették a szerkezetet. Az északi oldalon a falszakasz közepén a boltváll helyzetének közel megfelelő ponton egy újabb támpillér található, míg a déli

A templomrom 3D felmérése (Pazirik Informatikai Kft.)

A templom rekonstruált hálóboltozatának alaprajza

oldalon közel hasonló elhelyezésben szintén egy támpillér áll. Tőle nyugatra a boltszakasz közepénél újabb támpillér-alapozást tártak fel. A két pillér között volt az épület szokatlanul széles kapuzata. A déli oldal nyugati részén megkettőzött támpillérek közül a nyugati nem a boltozat rendszeréhez igazodott, hanem együttesen a két pillér egy fedett kapu-előteret is alkothatott.

A zárókő tulajdonságai alapján a poligont egy gazdagabb rajzolatú, nyolcágú csillagmotívumból kifejtett fél csillagboltozat fedte. A zárókövön mérhető átlagosan 22.5 fokos szögek és a nyolc bordaindítás nem illeszkedik az épületre jellemző 60 fokos szerkesztőhálóra. A zárókőkorong elhelyezkedése is erősen aszimmetrikus, a kapcsolódó bordák vízszinteshez viszonyított szögei is egy bordapár esetében eltérőek. Az egyik oldalon az induló bordák egybefonódása figyelhető meg.

A boltozati bordacsomópont egy szűkebb és egy szélesebb rombusz alakú boltmező kapcsolódási pontja. A boltmezők sarkai aszimmetrikusan kapcsolódnak egymáshoz. Az erősen sérült csomóponton három induló borda mérhető biztonsággal, a negyediknek csak egyik oldali, függőleges felülete maradt meg. A mérések szerint a csomópont emelkedési szöge kicsi és

bordánként eltérő mértékű. Ugyanez a jelenség mérhető a töredékben megmaradt bordacsomópont ép felületű részein is amely ugyanilyen típusú csomópont lehetett.

Az alaprajz rendkívül pontos kitűzése alapján, a boltmezőbe írható egyenlő oldalú háromszög oldala a templomhajó szélessége, a boltszakasz hosszúsága pedig ennek az egyenlő oldalú háromszögnek a magassága. Ilyen arányú boltmezőn több hálóboltozat-típus is szerkeszthető. Ezek közül a legegyszerűbb a hatágú csillagháló boltozat. Ennél sűrűbb bordahálózatú az a boltozattípus, amelynek szép példája látható Gyulafehérváron a Lázói-kápolnában, illetve Lőcsén a Szent Jakab templom északi előcsarnokában. Ez a boltozattípus gyakran térbeli kiemelésében is középpontosan szimmetrikus szerkezettel épül. Ennél a rendszernél a boltszakaszokat elválasztó bordák a záradékig futnak, ezáltal háromszög alakú boltmezők is létrejönnek a szerkezetben. A térbeli kiemelés logikája szerint, ezen boltmezők egyik ívének záradéki ívszegmensnek kell lennie. Ilyen záradéki ívszegmens nagyon kicsi, 8-9 fokos indítási szöge mérhető a csomópontokon. A csomópontok rekonstruálható alaprajzi vetülete, illetve a jól mérhető különleges emelkedési szög alapján

A siklősi várkápolna szentélyboltozatának 3D modellje

alapos okunk van feltételezni, hogy a boltozat ebben a rendszerben épült. A boltozati rendszerhez illeszkedő a hatszög három oldalával záródó poligonba forduló lezáráshoz a poligon záróköve közvetlenül nem illeszkedik. Azonban, ha a poligonális lezárás záradéka egy belső, kisebb rombuszmezőkből álló csillagmotívumból áll össze, akkor a hálóboltozat és a poligonális rész összemetsződése a zárókövön mérhető adatokat adja. A kőfaragványokon látható nyomok alapján feltételezhetjük, hogy a záradékban található ívszegmensek talán térgörbe vonalvezetésűek lehettek. Erre utal az épében megmaradt csomópont néhány bordaindítása, illetve a poligon zárókövének nyugati oldal felé néző bordaindításainak fonódó megoldása.

A boltozat bordaprofilja háromujjas típusú. Mérete arányos a templom egykori méretével. A bordák mintegy 12 cm szélesek és a bordatőig 19.5 cm magasak. A boltozati bordákon továbbá a zárókövön bizonyosan, és a csomópontok sérült felső felületén látható nyomok alapján, a bordatetőket egységesen „háztető” formájúra faragták. Így a bordák szerkezeti magassága mintegy 25 cm körüli értéket ad. A bordaprofil a korabeli építkezéseken a szűkebb környéken is elterjedt volt a korszakban. Hasonló rendszerű boltozatot építettek Simontornyan a várkápol-

nában. Ilyen a bordaprofilja az egykori pécsi domonkos kolostortemplom hajóboltozatának, amelynél hasonló, háromszögű, záradéki ív-

Az andocsi templom szentélyboltozata

szegmenssel szerkesztett boltmezők is szerepelnek a boltozati rendszerben. Ugyanilyen bordaprofil használtak a közeli szekszárdi apátsági templom 16. századi eleji főhajóboltozatánál és Siklóson a várkápolna építkezésein is.

Összegezve elmondható, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján az egykori kápolna boltozatát egy egységes, gazdagabb rajzolatú rombuszháló boltozat fedte, amely szerkesztési elvét és részformáit tekintve nagyon közel áll a tágabb környezetének 16. század eleji későgótikus emlékeihez. Feltételezhető térgörbe boltozatos megoldása kapcsolódik

olyan kiemelkedő alkotásokhoz, mint a siklósi várkápolna szentélyboltozata, vagy az andocsi ferences templom szentélyboltozata. Az épület különlegességét az adja, hogy a terét nem tagolták hajóra és szentélyre, hanem más kápolnához hasonlóan egységes térrel épült. Ilyen kápolnákat elsősorban városi környezetből ismerünk, mint a soproni Szent János kápolna. Vidéken ez a tértípus meglehetősen ritka, ilyen művészi színvonalú kivitelben pedig szinte egyedülálló.

Szőke Balázs – Pazirik Informatikai Kft.

IRODALOM

ÁDÁM 1981

Ádám László: *A Tolnai-dombság*. Magyarország tájfelrajza 4. kötet (Szerk.: Ádám László – Marosi Sándor – Szilárd Jenő) Budapest, 1981.

BUZÁS 2010

Buzás Gergely: *A szekszárdi apátság temploma a középkorban*. in: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk.: Kollár Tibor. Budapest 2010. 554-603.

CSÁNYI-SZABÓ 2012

Csányi Viktor – Szabó Géza: *A középkori Bonyhád helyének meghatározása az újabb régészeti feltárások alapján*. — *Bestimmung der mittelalterlichen Bonnhard nach den neuesten archäologischen Freilegungen*. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve Szekszárd 2012, 129–203.

GÖZSY 2012

Baranya és Tolna vármegye plébániáinak összeírása 1733. Conscriptio ecclesiarum et parochiarum comitatus Baranyiensis et comitatus Tolnensis anno 1733. A bevezető tanulmányt írta és a forrásokat közreadja Gözsy Zoltán. Pécs 2012. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis IX.) (PHF 14.)

HEGEDŰS 1997

Hegedűs László: *Kelet-Tolna települései (1500-1686), 1500-tól 1543 októberéig*. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 6. (Szekszárd, 1997) 115-208.

HORLER – TABAJDI 1987

Horler Miklós – H. Tabajdi Márta: *A simontornyai vár*. Múzeumi Füzetek. Szekszárd, 1987.

K. NÉMETH 2006

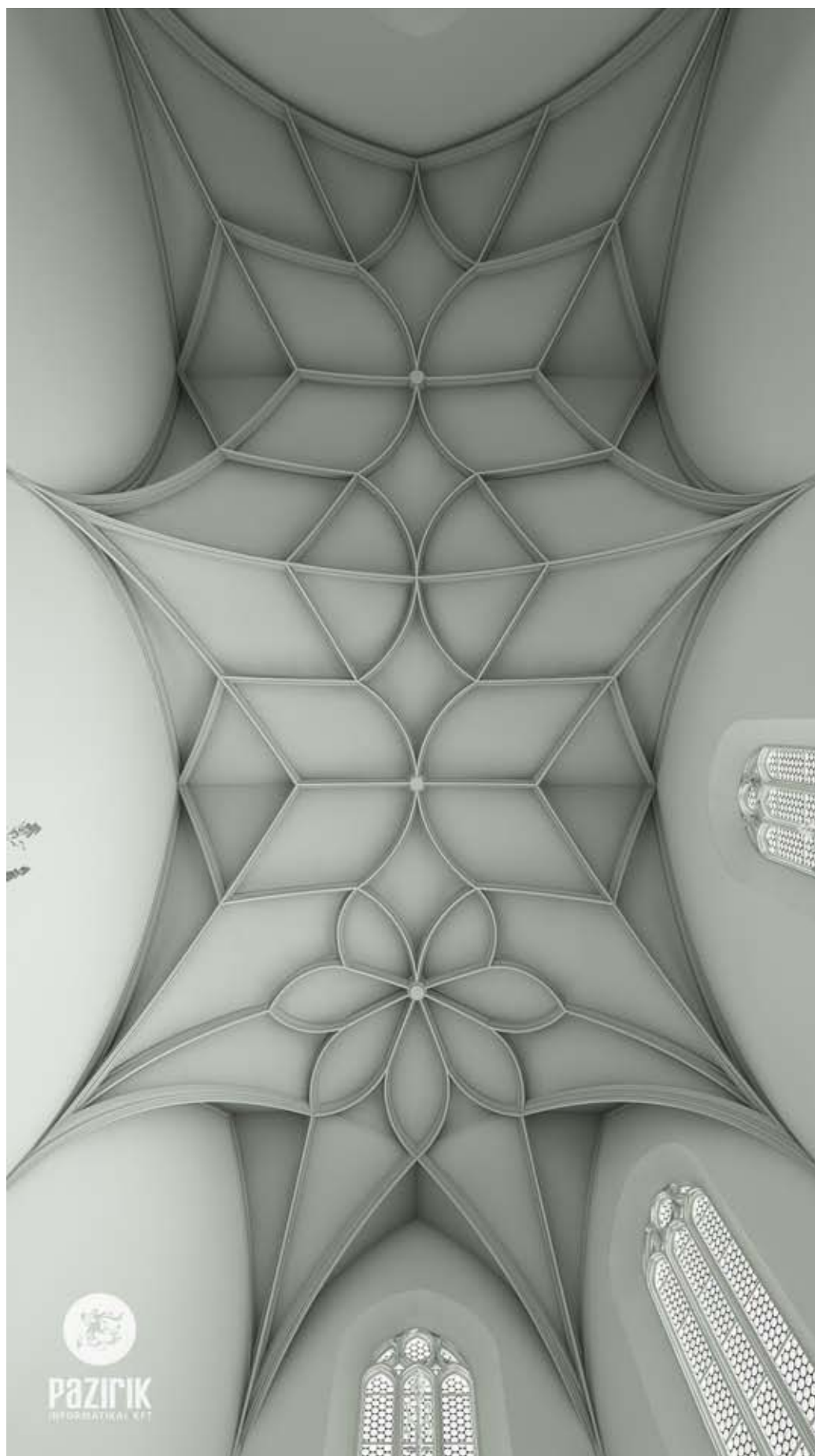
K. Németh András: *Bonyhád határának középkori települései – Források és lelőhelyek*. In: *Előkészületek Bonyhád monográfiájához – IV. Völgységi konferencia*. (Szerk.: László János – Szóts Zoltán) Bonyhád, 2006. 37–56.

K. NÉMETH 2015

K. Németh András: *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd, 2015.

SZAKÁLY 1998

Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314-1525*. Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd, 1998.

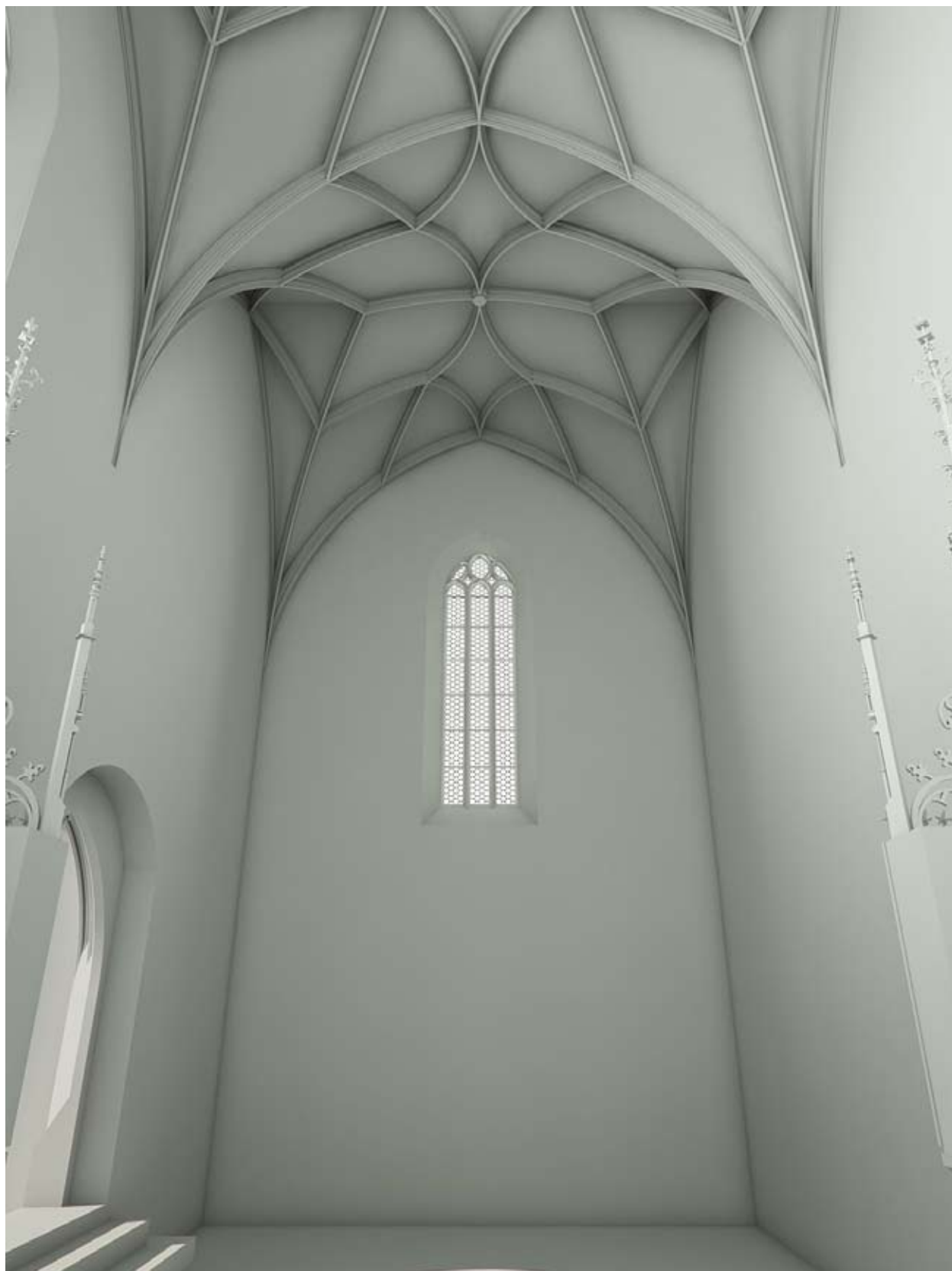

A bonyhádi templom boltozatának rekonstrukciója

A bonyhádi templom belső terének rekonstrukciója kelet felé nézve

A bonyhádi templom belső terének rekonstrukciója nyugat felé nézve

A templom rekonstrukciója délkelet felől nézve

A templom rekonstrukciója délnyugat felől nézve

A templom madártávlati rekonstrukciója délkelet felől nézve

A templom madártávlati rekonstrukciója délnyugat felől nézve

Szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak akik segítettek munkánkat, akik idejüket és erejüket áldozták a feltárás sikeréért:

Stáblista

Bonyhád-Forberger utca, 2015.10.01-07.

Múzeum munkatársai:

Ásatásvezető: Dr. Szabó Géza PhD

Régésztechnikusok:

Mármarosi Anita

Komiáti Józsefné

Békefi Mónika

Külső segítőkink:

Balogh Imola – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 11.B, Bonyhád

Bárdos Szabolcs – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád

Békefi Antal – gépszerelő, Bonyhád

Békefi Antalné – varrónő, Bonyhád

Békési Ádám – régészhallgató, ELTE, Budapest

Bene András – fémkeresős, Szántó Kovács János Területi Múzeum, Orosháza

Bódai Nikolett – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 9.E, Bonyhád

Bognár Balázs – raktáros, Bonyhád

Budai Dániel – régészhallgató III. évfolyam, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest

Bukva Ákos – régészhallgató III. évfolyam, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest

Buzás Gergely – régész-művészettörténész, múzeumi igazgató, Magyar Nemzeti Múzeum, Mátyás Király Múzeuma, Visegrád

Czuppon Tamás – régész, doktorandusz, Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár

Csábrák János – tanár, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád

Csányi Viktor – régész, Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely

Csobot Vivien – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.A, Bonyhád

Dávid Kinga – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 9.E, Bonyhád

Dávid Márk – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 9.E, Bonyhád

Deák Tamás – Váralja

Deér Mátyás – nyugdíjas, Bonyhád

Deli Maja – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.B, Bonyhád

Dobó Krisztina – pszichológus, Bonyhád

Dömötör József – fémkeresős, méhészt, Nemesnádudvar

Dr. Békefi László – orvos, Baja

Dr. Erményi Gyula – aljegyző, Bonyhád

Dr. Erményiné Hahner Éva – boltvezető, Bonyhád

Dr. Hajdu Tamás PhD – antropológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Embertani Tanszék, Budapest

Dr. Kustár Ágnes PhD – antropológus, Magyar Természettudományi Múzeum Embertani tár, Budapest

Dr. Molnár Éva – orvos, Baja

Erményi Léna – tanuló, Vörösmarty Mihály Általános Iskola 4.B, Bonyhád

Erményi Szonja – tanuló, Vörösmarty Mihály Általános Iskola 6.B, Bonyhád

Farkas László – képviselő, Bonyhád

Fazekas András – régészhallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Dr. Fekete Mária PhD – régész, PTE, Pécs

Font Ágnes – régészhallgató II. évfolyam, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Frank Péter – gépkocsivezető, Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd

Fröhlich Raymond Patrik – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 9.D, Bonyhád

Gerlei Szilárd – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 9.A, Bonyhád

Gulyás Bence – régész, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Hajdu Viktória – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 9.D, Bonyhád

Hegedűs Viven

Hegyi Dóra – régészhallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Hesz Daniella – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.A, Bonyhád

Hohner Kata – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 10.A, Bonyhád

Horváth Réka – régészhallgató III. évfolyam, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest

Józsa Dávid – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád

Kalász János – nehézgép kezelő, Bonyhád

Kálmán János – Szekszárd

Kanczler Zita – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád

Keresztes Dalma – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.B, Bonyhád

Király Edit – régész, Koszta József Múzeum, Szentes

Kiss Huba – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.A, Bonyhád

Kolonics Bence – régészhallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Komjáthy Attila – geodéta, Meridián Mérnöki Iroda Kft., Szekszárd

Kotán Dávid – régészhallgató III. évfolyam, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest

Kozma Anikó – Bonyhádi Önkormányzat Műszaki Osztályának vezetője

Kvak Róbert – fémkeresős, Szántó Kovács János Területi Múzeum, Orosháza

Langer Dániel – régészhallgató III. évfolyam, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest

László Levente – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád

Loe Attila – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád

Lőrincz Gábor – geográfus, Bonyhád

- Márkus Ádám – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád
- Máté Tamás – fémkeresős, Pécs
- Matos Dániel – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád
- Mester Balázs – tanár, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád
- Mester Boróka – óvodás
- Mester Csanád – tanuló
- Mészáros Zoltán – református lelkész, Bonyhád
- Morovik Kitti – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 11.A, Bonyhád
- Nádai Zsófia – régészhallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Nyitrai Menyhért – kollégium igazgató, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád
- Ódor János Gábor – régész, múzeumigazgató, Wosinszky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd
- Önböli Csaba – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 9.A, Bonyhád
- Paksi Adél – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.A, Bonyhád
- Paksi Balázs – gyógymasszőr, Bonyhád
- Papp Attila – régészhallgató I. évfolyam, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
- Preininger Gréta – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.B, Bonyhád
- Repovszki Virág – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 10.C, Bonyhád
- Rozsmán László – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád
- Sandó Norbert fényképész – Pazirik Informatikai Kft., Pécs
- Sásdi Bence – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 10.E, Bonyhád
- Schliszka Borbála – régészhallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Schmidt-Győrfi Andrea – felszolgáló, Bonyhád
- Schwarcz Franciska – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.A, Bonyhád
- Schweitzer Krisztina – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád
- Sebestyén Ákos – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 9.E, Bonyhád
- Somogyi Gábor Andor – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 9.D, Bonyhád
- Stangliczky Ádám – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 10.A, Bonyhád
- Steib György – nyugdíjas, Bonyhád
- Steiner Armand – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 10.E, Bonyhád
- Szabados Ágnes – régészhallgató II. évfolyam, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Szabó János Zsolt – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád
- Szántó Szilvia – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.A, Bonyhád
- Szemes Gábor – tanuló, Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium 10.E, Bonyhád
- Szentes Tibor – Bonyhád
- Szócs Nikolett – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.B, Bonyhád
- Szóke Balázs történész – Pazirik Informatikai Kft., Gödöllő
- Tabányi Balázs 3D grafikus – Pazirik Informatikai Kft., Pécs
- Tihanyi Ignác – nyugdíjas tanár, Bonyhád
- Tóth Mózes – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 9.A, Bonyhád
- Törzsök Dávid – tanuló Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád
- Truczsa Nóra – tanuló, Perczel Mór Közgazdasági Szakközép Iskola 10.A, Bonyhád
- Vendég Ödönné – ügyintéző, Bonyhád
- Végh Mátyás 3D grafikus – Pazirik Informatikai Kft., Pécs
- Zsámboki Tót Zsuzsanna
- Zsikai Péter – fémkeresős, Szántó Kovács János Területi Múzeum, Orosháza
- GEODÉZIA FÖLDMÉRŐMÉRŐNÖKI SZOLGÁLTATÓ KFT. 3D térszkenneres felmérést és feldolgozás
- PAZIRIK INFORMATIKAI KFT. fotó3D felmérés és feldolgozás, valamint a 3D rekonstrukciók renderelése